

SISSEJUHATUS

2009. aasta jõululaupäeval alustas Umar Farouk Abdulmutallab teekonda sellest maailmast järgmisesse, kus ta lootis jõudvat kuue tosina neitsi ootavasse embusesse. Tal oli vaid väike õlakott ning tema aluspesusse olid peidetud plastiliste lõhkeainete koostisaineid. Kui eeldatav pommipanija poleks hakanud kohmitsema ning mõned reisijad ja meeskonnaliikmed poleks kiiresti reageerinud, oleks Northwest Airlinesi lennul 253 toimunud plahvatus kusagil Watfordi kohal Ontarios.

Kaheksa päeva varem seisis Farouk Abdulmutallab ühe Lääne-Aafrika lennujaama piletikassas. Ta ostis 2381 dollari eest sularahas üheotsapileti Nigeeria linnast Lagosest Detroiti, ümberistumisega Amsterdamis.¹ Vabandage mu võhiklikkust ülemaailmse terrorismivastase sõja ja piletimüügi protseduurireeglite osas ning arutluskäiku, mis arvatavasti ajab marru Ameerika Kodanikuvabaduste Liidu, maksudest kõrvalehiilivad omakaitseväelased, USA rahandusministeeriumi ja Vene maffia, kuid ma pean küsima: kes peale sulide ja terroristide ostab 9. novembri sündmuste järgsel ajastul sularaha eest 2381 dollarit maksva üheotsapileti maailma teise otsa? Mõelge kõigi kaotatud miilipunkti-de peale!

Raha ei ole objekt. Võib-olla mõne vähese õnneliku jaoks on see tõesti nii. Tegelikult muidugi on raha objekt – katkirebitav, süttiv, isegi kuluv. Samuti on see kinnisideede, uurimise, püüdluste, kahetsuse, rõõmu, põlguse, uudishimu ning peaaegu iga teise kujuteldava tundmuse objekt. Raha esineb mitmel eri kujul: krediit- ja deebetkaardid, tšekid, maksekorraldused, loteriipiletid, kinkekaardid, Disney dollarid, ühed ja nullid kaugetes serverites, ning vähemalt praegusel hetkel, riskülikukujulised paberlipikud ja ümmargused mündid, mida majandusteadlased nimetavad seaduslikuks maksevahendiks ning meie, ülejäänud, sularahaks.

Mõni aasta tagasi hakkasin sattuma lugudele, mis puudutasid müntide tootmise ja nende käibel hoidmise kulukust, ning asjatundjate soovitudele, et USA võiks sentidest loobuda. Üks Massachusettsi Tehnoloogiainstituudi teadlane asutas ühingu Kodanikud Sentide Pensionileaatmise Poolt ning mõne aasta vältel sai see mees sõna kõikides USA meediakanalites. Ta teadis oma argumente hästi: raisatud aeg ja materjalid, potentsiaalne kasu majandusele, ja uuringud, mis on näidanud, et hindade ümardamine ei teeks tarbijatele liiga.

Tänu sellele debatile mõistsin, et sendid on mu nõrk koht, tõenäoliselt Bazooka närimiskummi ja bostonlase Bobi tõttu. Kui me 1980ndatel vanema vennaga rongiga koolist koju sõitsime, peatusime tihti nurgapoes nimega Bobi Wabani Uudised. Samal ajal kui Bob nurises Red Soxile ja pakkus baari püsikundele kohvi, sõelusid lapsed sisse ja välja, et tellida Slush Puppie jääjooki või osta Charleston Chew' šokolaadibatoone. Ja kui meil leidis mõni penn, proovisime karbiga õnne.

Kassaaparaadi kohale, otse lae alla, oli Bob kinnitanud umbes 16 tolli laiuse pappkarbi. See oli ilma kaaneta ja selle sees peitus

kelluke. Kui viskasid münti kaarega üles ja see läks karbist mööda või – veelgi hullem – maandus karpi, aga ei tabanud kellukest, ei saanud sa midagi. Kui said kellukesele pihta, olid ära teeninud tüki Bazooka närimiskummi, rääkimata aust ja kuulsusest. *Kõll!* Kui me sendid maha kanname, mis saaks sellisest mängust? Mida viskaksid inimesed soovikaevudesse?

Siiski tundub, et tänapäeval ei meeldi mündid kellelegi peale kogujate. See selgitaks asjaolu, miks ostukeskuste juures asuvad mündiautomaadid töötlevad aastast rohkem münte kui United States Mint neid aastast mündib. Üks anonüümseks jääda soovinud majandusteadlane, kellega ma Ameerika Ühendriikide rahandusministeeriumis rääkisin, ütles: „Ma vihkan münte. Milleks meil need üldse on?” Üheks vastuseks on see, et müntidega avaldame me austust Abraham Lincolnile. Aga võib-olla piisaks ka riigipühast, hiiglaslikust ausambast ja tema näopildist rahatähel (lilladel viielistel!). Mõned võivad isegi öelda, et see on kuueteistkümnenda presidendi suhtes solvav, panna tema kuju soovimatutele müntidele, mille eest ei saa midagi osta.

Vaatamata oma nostalgiale Bobi Wabani Uudiste ja Bazooka närimiskummi järele, olin ma päri nende tüüpide loogikaga, kes tahtsid sendid pensionile saata. Ma ei hoolinud sellest, et neid sarja „Läänetiib” ühes episoodis tõgati, ning leidsin, et nad peaksid varju jäämise vältimiseks oma kõlapinda laiendama. Kirjutasin ajakirja Wired essee, milles propageerisin mitte ainult peenraha lõppu, vaid kogu füüsilise raha lõppu. Punkt. Ja ma ei hoidnud end tagasi. „Ajastul, mil raamatud, filmid, muusika ja trükiuudised ei ole enam aatomite, vaid bittide kujul, jääb raha ajale ärritavalt jalgu,” kuulutasin ma. „Füüsiline raha on pisikutest kubisev kohmakas süsinikumahukas kulukas vahetusvahend. Loobugem sellest.”

Lugejate vastukaja oli ... kirklik. „Wolman on fašist ... Võtta ära sularaha oleks sama, mis võtta ära meie relvad: seda läheb kõige enam vaja just siis, kui see on läinud.” Keegi teine kirjutas: „Sularahale toetub kogu mu äri.” Mind süüdistati salajaste lobirühmade abistamises ja „viimsete privaatsuse jäänuste” ohverdamises, et „need läbipaistvuse ja aususe kantsid, mida kutsutakse pankadeks ja krediitkaardiettevõteteks, saaksid nuhkida iga meie tehingu järelle”.

Olin tabanud valusat kohta. Inimesed on valmis raha pärast tappa – see on teada tõsiasi. Aga kuuldu põhjal mõistsin, et inimesed võivad tappa ka raha säilitamise nimel. Hakkasin pead murdma, mis see raha üldse on? Lihtne vastus on: väikesed metallkettad ja paberiribad, mida ehivad surnud valgete meeste pildid ja salasõnumid, mis panevad Nicholas Cage'i silmi veelgi rohkem pärani ajama. Kuid mis koht on sellel meie majanduses, meie kultuuris ja meie meeltes? Kas me saaksime kunagi ilma selleta hakkama? Kas peaksime saama?

Kuigi ennustused sularaha lõpu kohta on sama vanad kui krediitkaardid, on nüüdseks hulk muutusi tööpoolest paber- ja metallraha vastu suure rügemendi moodustanud: usaldamatus riigivaluutade suhtes, uudsed makseviisid, ärevus riigivõla pärast, mobiiltelefonide võidukäik, virtuaalsete ja alternatiivsete valuutade esiletõus, keskkonnasaaste ning hulk tõendeid selle kohta, et füüsiline raha on kõige kahjulikum just neile miljarditele inimestele, kellel seda nii vähe on.

Käesolev raamat räägib raha loojangust nii, nagu seda enamasti mõistetakse, ning otsib kohti, inimesi ja ideid, mis annaksid meile tulevikust aimu. Inimesed, keda neil lehekülgedel kohtate, esindavad laia skaalat suhtumises rahasse, selle mahhinatsioonidesse ja

selle rolli meie elus. Mõne jaoks on nad oraaklid, teiste jaoks ekstsentrikud. Aga nad kõik on visionäärid juba selle pärast, et mõtisklevad millegi nii fundamentaalse ja vaieldamatu üle kui raha ning näevad seda vahetevahel teise nurga alt. Nad võivadki teid veenda, et käimas on raharevolutsioon.

Misjonär

„Raha ei räägi, vaid vannub.”

– BOB DYLAN

Marco Polo arvas, et hiinlased on peast segased. Paberraha sündis Hiinas, võib-olla juba aastal 800. Kuid 13. sajandil alguse saanud Yuani dünastia valitsemisajal asendati mündid paberiga.¹ Kui Marco Polo sada aastat hiljem seda rahasüsteemi nägi, vapustas see teda. Imperaatori mündikoda „valdab täiuslikku alkeemia saladust”, kirjutas ta. Müntide ringluses hoidmise asemel jagas valitsev võim välja paberilipikuid, millele oli templiga löödud number – summa, mis vastas peotäie laos hoitavate müntide väärtusele. Tegemist ei olnud tõelise rahaga, nii nagu seda seni mõistetud oli. Kuid mingil põhjusel see töötas.

Ametlike tähistega ja pitsatitega ehitud eriline mooruspuupaber ringles vabalt, tõi riigile rikkust ja elavdas kaubandust. Kui inimesed laiemas piirkonnas sama vahetusvahendit tunnistavad, kasvavad kaubandusvõimalused eksponentsiaalselt. Imperaator oli

kehtestanud rahatähtede käibivuse ning tagas nende vahetatavuse müntide vastu. Iga hetk võis paberi müntide vastu vahetada.

Polo kirjeldas oma reisikirjas seda kummalist, mustkunstina näivat süsteemi ohtrasõnalise pealkirjaga peatükis „Kuidas suur khaan (Hubilai-khaan) puukoorest midagi paberisarnast teha lasi ja selle terves oma riigis rahana käibele võttis”. Maadeavastaja teadis siiski väga hästi, et tema koduse Euroopa lugejate jaoks jääb kirjeldusest tõenäoliselt väheseks. „Sest kuidas ma ka seda ei jutustaks, ei usuks te kunagi, et ma räägin tõtt ja olen täie mõistuse juures!” Polo tahtis sellega öelda, et ta ei tee nalja. See paberrahakorraldus on ebamaine.

Süsteemi muutsid elujõuliseks paberraha vahetamisvõimalus ja seaduste karmikäeline elluviimine – igaühele, kes keeldus paberraha vastu võtmast, määrati surmanuhtlus. Selleks et usaldust rahatähtede ja neid *välja andva võimu* vastu veelgi suurendada, kuulutas rahale märgitud tekst need igavesti kehtivaks. Hiljutises intervjuus BBC-le katsus Inglise Panga juht Mervyn King „igavese väärtuse” tähendust seletada. Ta ütles, et paberraha on „kaudne leping rahva ja otsuste vahel, mida rahvas usub tulevatel aastatel ja aastakümnetel raha väärtuse säilitamiseks tehtavat. See on ainult tükk paberit. Ilma mingi loomumomase väärtuseta”. Selle väärtuse määrab tema sõnul raha taga seisvate institutsioonide tajutav stabiilsus. Kui avalikkus jätkuvalt usaldab väljastavaid institutsioone, tunnistavad ja kasutavad inimesed paberraha lausaliselt. Kui see usaldus kaob, kukuvad nii valuuta kui ka majandus kokku.

Tänapäeval ei üllata kedagi paberrahale trükitud ülevad laused. Kui üldse, siis oleks pigem kummaline kohata paberraha ilma patriootliku hurraatamiseta. Aga Yuani dünastia aegsete inimeste jaoks esindasid pangatähed täiesti uut tehnoloogiat. Asjaolu, et

inimesed uskusid sinna kirjutatud lubadusi (tõsi küll, nad hukati, kui nad seda ei teinud), võimaldas keisril uut rahavormi kasutada „kõikjal tema kuningriikides, provintsidest ja maavaldustel”.

ME MÕTLEME RAHAST alati ja samas mitte kunagi. Mõtleme ikka ja jälle töötasust, pensionist, majandusseisust, ülikooli õppemaksumust, terrorismi finantseerimisest, kaubandustasakaalust Hiinaga, Goldman Sachsi ja sularahaautomaadi juurest läbiastumisest. Kuid kunagi ei mõtle me sellest, kuidas rahasüsteem tegelikult töötab. Pankade paljude nullidega väljaostusummade ning veelgi suurema hulga Föderaalreservi poolt loodud uue raha (abrakadabra!) ajastul on rahasse puutuv muutunud niivõrd abstraktseks, et need, kes ei ole rahapoliitika asjatundjad, ei saa sellele enam pihta.

Aga sularaha me arvame endid tundvat. See on tõeline, vähemalt nii tõeline, et saad seda käes hoida, nuusutada ning pärast sellega tegelemist tahad muidugi käsi pesta. Paberraha ja metallmündid on meie lapsepõlveaarded – hambahaldjate poolt padja alla pistetud, nunnutavate vanaemade poolt salaja poetatud, uue mänguasja saamise nimel kogumiseks värvilisse hoiulaekasse peidetud. Vaatamata raha igavatele kooliõpikudefinitatsioonidele – *maksevahend, arvestusühik, akumulatsioonivahend ja viitmakse meetod* –, on just sularaha see, mille kaudu meil tekib selle tsivilisatsiooni jõuallikaks oleva leiutisega esmane suhe või kokkupuude. Kui kõrvu ulatub sõna *raha*, kangastub isegi Wall Streeti kollateraliseeritud võlakohustustega kaubitsejate silme ees mingil hetkel sajaliste patakas.

(Raha puudutava sõnavara tähendus võib, muide, kergesti moonduda. Sularahaautomaadi juures peatudes saad välja võtta

sularaha, aga lugedes Wall Street Journalist, et Intel või Boeing omavad palju *sularaha*, ei tähenda see muidugi füüsilisi rahatähti ja münte. See tähendab likviidset vara: raha, mida saab kohe kulutada. Selles raamatus pean ma *sularaha* all silmas füüsilisi objekte. Mõnikord kasutan ka väljendeid kupüürid, füüsiline valuuta või materiaalne raha lihtsalt vahelduse mõttes. Kui ma kasutan sõnu *raha* või *valuuta*, räägin ma üldiselt, pidades silmas nii materiaalselt kui elektroonilist kuju, kui ei ole teisiti märgitud.

Täiskasvanuna võivad meie pead vallata mõtted raha kehvast jaotumisest, kalduvusest inflatsiooni mõju alla sattuda ja tülisid tekitada, kuid lapsepõlveigatsus hoida peos oma raha hiilib ikka veel lihtsamatele mõtetele reserveeritud ajusoppides ringi. See võib ka selgitada, miks võib ühesendise maast leidmine tekitada meis väikese alateadliku erutuse, mille küll meie ratsionaalne pool kiiresti vaigistab. Teame väga hästi, et ühesendine – isegi kümnesendine – on tegelikult väärtusetu, ja iga hetkega üha enam. Majandusteadlased ütleksid sulle, et see ei ole väärt isegi üleskorjamiseks tehtava kummardumise peale kuluvat aega ja rahalist riski, sest asi võib lõppeda seljavigastusega.

Võime küll hoolimatute pankurite või riigieelarve üle viriseda, aga tegelikult oleme sularahausku. Me isegi jumaldame seda. Sinu elus ei pruugi olla Jumalat ega Buddhat, aga sularahausk on sul küll. Ma ei väida, et sa himustad raha nagu mingi jobu, kuigi võib-olla sa teed seda ning sel juhul sa muidugi oledki jobu. Ei, sa usud raha väärtusesse. Sa usud sellesse, sest kõik teised usuvad, mis tähendab, et meie usk rahasse on samuti üksteise usaldamine – uskumine ühisesse eesmärki, või vähemalt ühisesse pettekujutelma. Paljalt see asjaolu, et me kasutame riigis kehtivat raha, tähendab, et oleme selle iseäraliku usu omaks võtnud.

See lähenemine on vägagi tuttav majandusteadlastele, kes tegelevad Herfindahli-Hirschmani indeksi ja Kakutani püsipunkti teoreemi arvutamisega või murravad pead, kuidas vähendada töötuse määra, samal ajal inflatsiooni vaos hoides. Libista raha siiski mikroskoobi alla ja sulle paljastub ühtaegu jahmatav ja imeline saladus: raha väärtus elab ja sureb meie peas. Nagu kirjanik ja satiirik Kurt Tucholsky ükskord sõnas: „Rahal on väärtus, sest seda aktsepteeritakse kõikjal, ning seda aktsepteeritakse kõikjal, sest sel on väärtus.” See kehtib, kuni miski meid lummusest vabastab.

Paradoksaalne on see, et just Hubilai-khaani edu paberrahaga viis majandusliku katastroofini. Yuani dünastia valitsejad andsid järele kiusatusele, mis on raha väljaandjaid ja algkooliõpilasi vaenanud kogu ajaloo vältel: kui keegi kunagi ei vaevu pangatähti müntide vastu vahetama, miks siis mitte lihtsalt juurde trükkida? Khaani nõunike vestlusi võib peaaegu ette kujutada: *Kõrgeausus, teie alamad usuvad paberraha lunastatavusse sellisel määral, et nad ei vaevu kunagi seda kontrollima. Paberi tajutav väärtus tähendab, et enam ei ole vaja kinni pidada üks ühele vastavusest teie mündivarude ja käiku lastava paberi koguse vahel. Põrgut, boss, enam ei ole vaja isegi üks kümnele vastavust.*

Aga usk on habras asi. Kahtlust võivad külvata igasugused sündmused: kõige tavalisemad süüdlased on sõda, loodusõnnetus, võltsimine ja pangakrahhid. Suure khaani jaoks oli mürgiks majanduse üleujutamine uue rahaga. Kui on võimalik rikastuda, trükkides lihtsalt rohkem paberlubadusi, mille täitmist kunagi ei nõuta, on raske sellest võimalusest ära öelda. Rahasüsteemid eeldavad siiski teatavat sularaha nappust, või kujuteldavat nappust. Kui khaani raha selle kaotas, siis langes rahva raha väärtus, ostujõud, ootamatult põhja ja paberrahasüsteem varises kokku.